No. १२९०

Title कारक परिच्छेदः

Author श्रीरुद्र भट्टाचार्यः

Extent २० Age १८८०

Subject न्याय वैशेषिकं

कारकपरिच्छेदः

१२५०

२० पत्रे

११९

३२०

का॰र॰ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीवक्रतुंडाय नमः ॥ सिद्धेश्चिंतामणिमिव राधारमणं तमाराधयो ॥ श्रीहृदे
१ त्तिदुरूहं विवेचयते ष्टकारकचक्रं ॥१॥ विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं क्रियानिमित्तं कारकं । राज्ञः पु
रुषो गच्छतीत्यत्र गमनप्रयोजकस्य राज्ञो वारणाय क्रियान्वयित्वं तं । तत्र साक्षात्क्रियान्वयित्वं न त्वामा
देः परंपरयातदन्वितान्वयित्वरूपमन्वयित्वं राज्ञोप्यतो विभक्त्यर्थद्वारेति । संबंधस्य तु न क्रिया
यामन्वयः संबंधप्रकारकबोधे नामजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् अत एव संबंधिनो न कारकत्वं । के
चित्तु क्रियान्वयित्वं तेनोपादेयं । अन्यथा तादृशराज्ञो गमनहेतुत्वे कारकत्वमिष्टमेव । राज्ञः पुरुषोग राम॰
च्छतीत्यत्र तस्य न कारकतापत्तिरिति सत्त्वबोधकपदाभावादित्याहुः । तंडुलस्य पक्केत्यत्र षष्ठ्याः १
कर्मत्वे लक्षणा । तन्नाशितद्वितीयार्थो वा कर्मत्वं तत्र भवप्रापितं तंडुलस्य कर्मत्वमिष्टमेव तत्तु सेम

दानेऽपादाने चाव्याप्तिः। तयोर्दानक्रियापतनक्रियायां च निमित्तत्वाभावादिति चेन्न। परस्वत्वफल
कत्यागविशेषो हि दानं तत्र विशेषणं परस्वत्वांशहेतुतया संप्रदानस्य क्रियानिमित्तत्वेन कारकत्वा
त्। स्वीकारस्य स्वत्वहेतुत्वात्। स्वीकारस्य पदार्थपर्यालोचनेनायितऽतुत्वश्चाश्लेषः। पतनं तु विभागफल
कत्वे सत्यधःसंयोगफलकक्रिया तत्र विभागांशहेतुतयाऽपादानस्य कारकत्वात्। यथा चान्तरसं
योगनिमित्ततया संयोगफलकगमनक्रियात्मकगमनं प्रति निमित्तत्वं ग्रामस्येत्यस्य सत्विपित्स्वरणाः। अत्र तु
मणिद्वारा नैयापनद्वारा वा संप्रदानस्य क्रियानिमित्तत्वमिति मिश्राद्यपः। कार्यपरं क्रियापदं घट
स्य कर्तेति व्यवहारात्। एवं च कारणत्वमेव तत्त्वं क्रियापदं च यत्कार्यस्य कारणं तत्र कारकमि
ति स्फोरणाय। अन्वतं ग्रहणसंयोगेति व्याप्तिः। तस्य फलायोगव्यवच्छिन्नव्याकरणत्वेन च

का०२ त्वात्। एवञ्च कर्मोवस्तुमात्राणामेव ऽन्यत्र मतं कारकत्वं तेन न संप्रदानाद्यस्यापि नैवाः ऽवयवरूपादेः ऽवयवि
२ रूपकारणे वा। वस्तुमात्राणामेव ऽ लक्षणाभावप्रसक्त्यातिव्याप्तिरित्यपि प्राहुः। तत्र कृत्याश्रयः कर्त्ता
2 । तदुपात्तविषयकतदनुकूलकृत्याश्रयस्तत्कर्त्ता। अन्यविषयकां तदनुकूलां कृतिमादायापि
न कर्तृत्वव्यवहारः। तथैव मत्तोऽहं तं ननु मया कृतमिति व्यपदेशः। तत एवाकामकृते कारणत्व
मात्रेण कर्तृत्वमिति विशयपश्चिनार्थमुक्तं। अतस्तद्धारणायत्तऽपादत्वविषयकेति स्तविएडिमोवृ
कृतिमति स्वर्गकर्तृत्वस्य व्यवहाराहेतुषाद्दानेति। आमवानजऽस्य कृतिसत्त्वेपि क्रियाभावान्न कर्तृत्व एम०
मतस्तदनुकूलेति। यद्वा शंस्वादिवाहकेशष कर्तृत्वव्यवहाराऽषादानमदमविद्यानपरं कृवि २
हः। तद्विषयकतदनुकूलकृतिमत्त्वं तत्कर्तृत्वं। अत्रबोद्धृश्यत्वव्यावृत्तविषयत्वं तेन याककृते:

षु सोद्देश्यकत्वेपि तया स्मयानस्य स्वकर्तृत्वं चैत्रादेरित्याहुः। परे तु कर्मत्वेन्तु चैत्रादेः। न तु स्वकर्तृत्वं त
दुपादाना विषयत्वात्। ईश्वरः पचतीतीष्टमेव। कार्यत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितमित्यावाऽनुकू
लतागता नत्या। क्रियाश्रयः कर्त्तेति वैय्याकरणाः। धात्वाद्यसमभिव्याहृतेन यच्छब्दोपस्थानेन य
द्धात्वर्थान्वितो योधर्मो बोध्यते तत्वमेव तत्क्रियाकर्तृत्वं गच्छतीत्यादौ गमनमनीयच्छायाः स्वात्मज्ञा
नातीत्यादौ ज्ञानाश्रयस्तया। एवमन्यत्रेत्याहुः। तत्र भिद्यते कुसूलः स्वयमित्यादौ कर्मकर्त्तरि कर्तृत्वा
भावापत्तेः। धात्वाद्यसमभिव्याहाराभावात्। ब्रूढस्तिष्ठतीत्यादौ क्रियानिमित्तत्वातावेनाकारके
ऽतिव्याप्तेश्च। कर्मत्वं च करणजन्यक्रियानुकूलव्यापारवत्वं हस्त आपाद्येदात्रेतिव्याप्तेः। किंतु
परसमवेतायाः क्रियायास्तज्जन्यफलशालित्वं। तादृशधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं वा। चैत्रः ग्रा

का॰र त्मानं गच्छतीत्यादिद्वारत्वाणायपरसमवेतेति। तच्च द्वितीयार्थः। द्वितीयाप्रकृत्यर्थयोपिन्वयापरत्वं
३ वोध्यते। गम्यते ग्राम इत्यादौ तिङाख्यातार्थः फलं तादृशाश्रयापायेपि क्रियापि रिणोष्टः। न च परत्वं भिन्नत्वं रत्नस्पं द्विती
यार्थो स्त्वतत्र चैत्रादावन्वतिति तिवाच्यं द्वितीयार्थप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात्। अन्य
थाग्रामं चैत्र इत्यतोपि ग्रामसंयोगवानिति प्रत्ययापत्तिः। चैत्रीयः आत्मानं चैत्रो गच्छतीति प्र
यापत्तेपि चैत्र आत्मानं गच्छतीति प्रत्ययापत्तिः आकाशं गच्छतीति वुद्धिप्रापत्तेः चैत्रेण ग्राम्यति
गताम इत्यात्रैवेत्र स्यातिरर्थे परत्वविशेषणतयाऽन्वयायोगात्तु। तस्य प्रत्ययांतपदानुपस्थाप्यत्वादिति एम॰
केचित्तु विस्तरस्तत्रास्माभिर्विवरणोक्तानुमः। इमन्त्रस्तु रणविनाशस्वत्वध्वंसावच्छिन्नपरस्वत्वास ३
त्रिफलकस्य गोदानं। देवतोद्देशकस्वत्वध्वंसहेतुव्यापारो यागः। स एवाग्निसंयोगहेतुत्वादि

पावच्छिन्नस्तत्प्रयोजकनोदनादिव्यापारावच्छिन्नो वा होमः। विप्राय धनं ददातीत्यत्र विप्रोद्देश्यक
धनकर्मकदानानुकूलकृतिमानित्यर्थः। अग्नौ जुहुयादित्यत्र परंपरया वृत्तिः समभ्याहा
ते। स्वाहावहोमः अन्वेतिानवाग्निसंयोगसमभिव्याप्यत्वसम्बन्धस्त्विति वाच्यं। तस्यैकदेशत्वात्। अग्नि
संयोगोऽग्निवृत्तिरित्यन्वयासंभवाच्च। साक्षादाधेयत्वं प्रकार एव धात्वर्थतावच्छेदकस्तोन
वह्निसंयोगमादाय नवेऽयः। कर्मत्वं त्वाहकव्यापारस्यैव साक्षाद्धात्वर्थे प्रकारत्वात्। अतो व
ह्निं जुहोतीत्यादिर्न प्रयोगः। होमार्थकजुहोतिसमभिव्याहृतद्वितीयायाश्चाग्निसंयोगहे
तुक्रियाविशेष्यकवाचकत्वं कार्यतावच्छेदकमतो न तादृशप्रयोगः। अपि कमग्नेवक्ष्यते। ध
तं जुहोतीत्यत्र अग्निसंयोगहेतुक्रियानुकूलव्यापारो धात्वर्थतावच्छेदको भवतो द्वितीयार्थः। त

का॰ र॰ दाश्चपतनाद्युत्तं कर्म। अग्निसंयोगत्वेन तूलाग्निसंयोगस्य तूलासमर्थवृत्तित्वात्तासमवेत। अथावच्छेदक
४ त्वेन तृणआव्यापारानुकूले होमानुकूलकृतिमानितितदर्थः जुहोतेरग्निसंयोगादेः स्वत्वशालि
५ पत्नेश्च तिरेव हि तेनापार्थ्यो। ग्निसंयोगेऽन्वेतीति चाहुः। हठइप जतेइत्यत्र हठदोहेश्य कयावानुकूल
कृतिघानित्यर्थः दानजन्यस्वत्वहेतुः स्वीकारः प्रतिग्रहः। गां प्रतिगृह्णातीत्यत्र स्वत्वं द्वितीयार्थ
ः प्रतिग्रहैकदेशस्वत्वेऽन्वेतीति कश्चित्। नव्यास्तु संयोगानुकूलक्रियायत्नेनतत्संयोगावच्छि
न्नतूलैप्रकर्षोमि वृणींयतूलं पततीति संयोगस्याश्रितिवाच्याद्यसत्वात्। अत एव तनूकंपवि राम॰
वः नरकं पततीत्यादयः प्रयोगाः ग्रामं गच्छतीतिवत् तूले पततीत्यपि क्वचित् संयोगः पतनुः प्र ४
तिरकएव। कर्तृभिन्नात्वयिफलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वस्यैव सकर्मकत्वात्। पतेश्च स्वगताभ्यं

संयोगस्यैवबोधकत्वात्ननुमतलगतार्थः संयोगस्येति। तत्रानरकपातित्वाद्यर्थोहिद्वितीयायास
मासविधानात् इत्यस्मान्नियमवरणात्। यत्तु। यत्तिः॥ सकर्मकयदृ। किंतुरुत्वतत्र्याविजातीयक्रि
येवाहृर्थः। तत्समभियाहृतद्वितीयादिस्तु अथः संयोगत्वेचरणं कर्मत्वमाह। एवंसजिग
मिषमनेरपिआपात्स्ववार्थोननुफलावच्छिन्नोमोरवात्। सकर्तृकत्वव्यवहारस्तु अननुग
ततत्रद्विमितफक। त्रिगामिसमभिव्याहृतद्वितीयादिस्तु यद्यापोग्यं विधा संयोगत्वद
रंकर्मत्वमाह गम्यादिसमभिव्याहारेणतथैवतात्पर्यग्रहात्। परसमवेततत्तद्धात्वर्थालि
तफलशालित्वततद्धात्वर्थान्वितफलशालित्वंतत्तद्धात्वर्थकर्मत्वं। तेनपूर्वदेशात्देशात्मत्यादः कर्म
त्वमिति। तत्रा सतिहंभवेसकर्मकत्वादिव्यवहारस्यानुगतनिमित्तकत्वापागात्। अपादानस्य

कार: ५ कर्मणीति गम्यमानेत्यादेश्च पूर्वनक्रियानिमित्तत्वाभावे कारकत्वायोगात्। न्यूनतीन्यूनपूर्णफल
बोधकत्वापत्नेश्चनतवतयो: कर्तृणामविभागाघवद्धित्रआधारबोधकत्वादेवनन्वस्यबोधक
त्वं। सामान्योक्तत्वेनप्रत्ययात्तु अस्यबोधकत्वसंभवात्। कर्मेत्तु त्रिविधं। प्राप्यं विकार्यं। निर्वर्त्यं च। प्रा
प्यं क्रियाजन्यसंयोगशालि ग्रामः। वृक्षं छिनत्तीत्यादौ वृक्षादि। वृक्षस्य पदस्थानरवयवविभागस्याप्रति
कत्वात्। छेदनेवारंभकसंयोगनाशकविभागप्रयोजकः कुठारादिव्यापारः। एवं च शब्दाव
यववृत्तिनाहश्यविभागहेतुव्यापारादकत्वक्रमतिमानितितत्रबोधः। प्राप्यविकार्ययोरुभयोः फ रा: ५
लाश्रयान्नामुख्यं कर्मत्वं। क्रियेकरदृष्टस्यफलस्यानिमित्तत्वादेवक्रियानिमित्तत्वलक्षणं का
रकत्वमपि। निर्वर्त्यं तु यथा घटं करोतीत्यत्र घटादि। अत्र घटादेरुत्पत्तिरूपफलानाश्रयत्वा

न मुख्यं कर्मत्वं क्रियानिमित्तत्वाभावान्मुख्यं कारकत्वमपि । किं तु साध्यमात्रविषयत्वरूपं
गौणं कथं तु समभिव्याहृतद्वितीयादिस्वकतानुशेष्येव विषयतामाहुः । अतः कपालस्कृतिवि
षयत्वेपि कपालं करोतीति न प्रयोगः । प्रत्युत स्कन्धं करोतीत्यादौ घटं कपालेनाहरणं कृ
तेन क्रियाजन्यव्यवधानात्मकफलशालित्वं कर्मत्वं कपालस्याव्यवहतुसंभवात् । किंतु सकपालादेः कृतिनि
मित्तत्वमात्रकारकत्वमपि । न चैवं कपालं करोतीति शब्दप्रयोगः स्यात् तु करोति समभिव्या
हृतत्वघटादिपदसाम्ययवृत्तिनिरूढत्वाल्लक्षणाकल्पनादित्याहुः ॥ अन्ये तु इदं चिन्त्यं । किं करोतीत्यत्र
दौ कृतस्य निर्वर्त्यत्वमात्रेण कारककर्त्वे वीरणस्य कारकत्वमात्रेण निर्वर्त्यत्वे । तथा च निर्वर्त्य
कर्मत्वं न कस्यापीति लक्षणापादनं निरूप्याः । न च निर्वर्त्यत्वमेव कर्मत्वं कर्मत्वे । कर्मम

कारः
६

ऽगतत्वाभावकर्मत्वं तद्गुणमपि तत्कंसजतीत्यादौ क्रियाजन्यफलशालित्वनिवृत्तौ प्राप्यविकार्ययो
र्व्यभिचारितिवार्थं। तत्र क्रियाजन्यफलशालित्वनिवृत्तौ प्राप्यविकार्यनिवर्त्येभिचारितिवार्थं।
तत्र क्रियाजन्यविभागशालित्वमेव विकार्यत्वं। कूटं भस्मजतीत्यादौ कूटस्य विकार्यत्वापत्ते
:। एवं सर्पः कुंडलं करोतीत्यादौ सर्वसिद्धविकार्यः। आद्यस्तु स्पष्टत्वाद्यत्वमेव निवृत्त्यसत्त्वे
त्यादौ प्राप्याद्यत्वापत्तमव्यककर्मत्वा। अत एव ग्रामं गच्छतीत्यादौ अक्रूरस्यापि कर्मत्ता। का
रकत्वस्यांतु कारणत्वगर्भे। किंतु कर्मभिन्नत्वमत्वान चैवं विरुक्तिं पचति संयोगं गच्छती एमः ६
त्यापि व्याप्तावि भस्मानिवर्त्यकर्मत्वादिति वाच्यं। तन्मतेपि कर्मोठं करोतीति वत् विरुक्तिं पच
तो [illegible] साधिकिं नस्यानातथाविवक्षाविरहात्तत्र पतिचेन तनुल्यं प्रकृतेपि।। विकार्यत्वं च कि

याजन्यविकारा। अथवात्मनो विकाररूपान्तरप्राप्त्यभावः। न यागक्रियातन्मत्तत्स्थितिवर्तमानमात्रा
विशिष्टविषयमान्तरवत्त्वं तत्त्वं। आत्मा मां गच्छतीत्यादौ संयोगादिः प्रागभावविशिष्टे विकल्प्यादि
भागितया विकार्यत्वं। अत एव तं पचति काष्ठं करोतीत्यादौ ओदनादिनिष्ठभावविशेषधर्मोज
ननात्तन्नविकार्यता। किंतु निर्वर्त्यतैव। आहवनीयं सजतीत्यादौ विभागस्य पूर्वसंयोगविशिष्टत्वा
द्विकार्यतैव। आघ्नं तु नातीत्यादौ अवकाशतिरस्करत्वेपि न विकार्यता। उत्पत्तिविकारा
स्यफलशालित्वमाप्यं। एवं च फलत्रैविध्यात् कर्मत्रैविध्यं। उक्तकर्मद्वयभिन्नं कर्म प्राप्यं इ
निष्ठफलितं। ननु क्रियाजन्यसंयोगशालित्वेन तत्त्वं। ग्रामं गच्छतीत्यादौ आगमः क्रियाया ए
वतत्त्वसिद्धौ तौ यात्यन्वात्। ग्रामो नवर्षति। सत्त्वमग्रामं तनीत्यादौ। लौकिकेषु वच्यो हीनवहं नि

कार॰ ६ द्रोतीनप्रोक्षतीत्यादौ वैद्यस्य जलसंयोगभागित्वव्यावृत्त्यर्थं विकर्मत्वस्याप्यकर्मत्वं संस्कार
रूपफलभागितया संस्कार्यत्वव्यवस्थाऽऽदृतिवदंति ऽ दनंप्रवतीत्यादौ ओदनपदसंतंडु
लवैशेषिकसाजुनदवयवेनन्दारता।पाकल्कविनक्तिफलयाकोन्निसंयोगः।विलक्तति
ष्वावयवानांमशिलः संयोगः सर्वपरंपरयातंडुलेः स्तीतितस्यआयकर्मताहत्यम्यक्रि
याविशेषणात्रहितीपासापृत्वार्थाहिकर्मकेनोधात्वादेकथंमतामाह।कर्मत्वंनीधात्व
र्थफलस्यगमनस्यगत्तामादेरसत्वादितिवेन्न।सकर्मकक्रियांतरस्थितातिक्रियाहिक राम॰
र्मकेत्यच्यते।पथ्यागमनानुकूलव्यापारोनीधात्वर्थः।विभागेहनुयपश्चक्रियानुकूलव्या ७
पारोदोहनं।सचवशेस्तामिनःपीडनादिः।अजांग्रामंनयतीत्यत्रनीधात्वर्थफलंगमनशास्ति

तत्वज्ञादिमध्यानं कर्म। परं पुरस्तात्तादृशाकलाप्रपञ्चमादिकं तु गौराणां। अप्रधानं कर्म वा स्वा
तेनोक्ते। अनराघवाजनाग्नामनीपत इति प्रयोगः। अजंग्नामेनपवीनत्रिमध्यमस्थितौ यार्थेन
मनंचरयच्छितौ वाभ्रुष्ठसंयोगः। तथाच मामोपसंयोगहेत्वबानिष्ठगमनानुकूलत्वपनविषय
क्तियानित्यर्थः। दुहधातोः स्तकरीत्याप्रधानं कर्म पयोः गौणं गवादिकं। अत्र च कर्मास्या
तनगोसंकर्मोच्यते। दुहेर्गौणं कर्मनीवत्स्यादः प्रधानं कर्म उच्यते च्यानेनेति मामाषिलकवद्
नात्। अत एव गौः पयो दुह्यते इति प्रयोगः। मां पयो दोग्धौ स्त्रदिहितौ यार्थौ विभागानुकरम
तायार्थः स्पष्टः। तथाच गोविभागहेतुमपयाक्रियानुकूलदोषपक्षक्षतिरिति समुदायार्थः॥ फला
वविलंकारांपापारवत्कैरणात्वं नवात्मनः सर्वोगहाराण आत्मनोपिकरणात्वापत्तिरिष्टत्वा

कार.
४

त्वात्। अत एवात्मनमात्मना वेत्सीत्यादयः प्रयोगाः करणत्वकर्तृत्वोपाधिभेदेनैकस्योभयात्म
कत्वेपि अविरोधात्। श्रावणप्रत्यक्षे कर्णशष्कुलीसंयोगः श्रोत्रमनःसंयोगो वा व्यापारो न शब्द
शब्दासंनाभावाद्विप्रत्यक्षे अभिचारात्। पावकत्वकारकांतरेण अवास्वार्थत्वे सति क्रिया
निमित्तत्वं करणत्वं मत्वव्यवहितार्थत्वं च तद्व्यापारमुख्याधफलेहत्रद्वत्वं कर्त्रोत्कृष्टेरणाव्यवहित
र्थः व्यापारसमाधफलहेतुत्वात्। कर्मोपि करणेनव्यवहितार्थे कर्मणः काष्ठादेः कुठारव्यापारसं
योगादिहेतुत्वात्। अधिकरणमपि कर्तृकर्मान्तरव्यापारद्वारा क्रियाहेतुः नगरे चैत्र एम० ८
ः पचतीत्यत्र नगरस्थैव चैत्रनिष्ठव्यापारद्वारा तदवच्छिन्ना स्थाल्यां पचतीत्यत्र स्थाल्यास्तंडुलीय ओद
रद्वारा हेतुत्वात्। तदुक्तं। कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत्क्रियां उपकुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रे

ऽधिकरणं स्मृतं। संप्रदानमनुमतिप्रकाशनेन कर्तुरिच्छाति क्वचिद्वारा अपादानं। परस्माद्विभ

जनयति विभक्तसंयोगनाशकविभागद्वारा क्रियां हेतुः संप्रदानापादानमध्ये स्तु न सकलक्रियावि

षि मत्वमित्वम्पदं तत्र विस्तारतुः। तद्भिन्नं करणस्य कुठारस्यापि काष्ठस्य कर्मत्वमिति व्याप्या

रजेन कृत्वा वा कर्मत्वं चरितार्थतापत्तेः। दारुकुठारसंयोगमुत्पाद्य दारुच्छिदा निर्णं नतु कुठारस्

त्यापि वाचावाचो ७ ॥ २॥ अपादानेऽति व्याप्रेष्वा तस्मात् कारकं वा व्यापारजनकत्वात् केवल

फलानुकूलव्यापारं कर्तृत्वम् अतः स्वतन्त्रः कर्ता कर्तृव्यापारविषयत्वमेव करणत्वं तृतीयार्थः

पितृदेवपरक्तुने त्यादौ तु हननादिरूपतादृशव्यापारस्याश्रयत्वेन निष्कृतेः कारकत्वमिति जन्यो व्या

पारस्तस्मात्तेऽपि चैवं त्रैत्रेणायं वतीति प्रयोगात् त्वावपवि समयदवच्छेदकत्वमाकृतिमत्वं

कार०
९

न्नत्वं व्यापारवत्तिविशेषणत्वेऽपि इदं तु करणत्वं नानुमानादिसाधारणं करणशब्दस्तु नानार्थ इ
त्यतुः । न च चिंत्यकार्यं छि नत्ति इत्यादौ कुमरेणापि संयोगात्मव्यापारवत्त्वात् जनकत्व
स्तावसत्त्वं तत्रैव विवक्षितमिति भावः । ननु करणत्वं केचित्तु जन्यतित्त्वं पृथमपदेन व्यापारवत्त्वं तत्त्वमि
त्यर्थः । तत्र बोध्यमाहत्य समभिव्याहृतत्वे सति तत्समानाधिकरणत्वं । न च ज्ञानं गौरवादितापस
व्याहृतिसमभिव्याहृततत्समवायकपदान्तरं तत्रैवानेकान्त एवातेन शोभनं तत्त्वं इत्यादिपदेन प्र
योगादित्याहुः । अन्यत्वात्कारणाद्यत्रापि विवक्षितं तत्रैतत्पार्थः । कारणत्वं च डंकुमोहेन कक्ष
यणुसत्त्वात् न द्यावसाधारणाप्रसक्तोऽदोषापत्तिः । न यावच्च अविशिष्टः पटत्वं कुम्भ इत्येव कल्पनम
न रत्निभ्रान्त्या कारणात्मसाध्यैः । अन्यत्र केचन कार्यपदस्य व्यापारस्य व्याप्यत्वेनाया हेतोर्वाय

एम०
२

॥ पादेन खंजइस्मादावपि वैशिष्ट्यामर्थः । पादवत्वे सति तादृशसंस्थानवत्त्वं पास्य पशाल्म
र्थः । केचित्तु कारणत्वं प्रकृते वृत्तिः शब्दस्य वत्वं अत्र तेनात्र अनित्यदं गोसकपसंख्याभेदतो पा
गोऽल्पकाभिन्नवच्चनुः अस्मवानित्यर्थः अकात्मनिवैवि अादेकदेशान्वयः सर्वं पादेन खंज
इत्यत्रापि खंजत्वा तादृशसंस्थानवत्त्वा । तत्राभेदेन तो यावता दाभित्वता तादृशसंस्थानवत्त्वा वानि
त्यर्थः । अत एव येनांगविकार इति सूत्रे पिनांगेन विकारेण तानिस्तदंग वाचकात् तृतीये
त्यर्थकं संगच्छते । पस्पशो लक्षणपि नास्ति नत्रादृशा कारणा इति प्रयोगो भाष्यस्य हृस्माकः । एवं क
स्मिन्नेव नांगेन विकारस्तन्नामीय वाचकात् तृतीये त्यर्थः १ स्वेनवित्रिलोचनः मन्नापि वैशिष्ट्यं

का॰म॰र॰ ततोऽयमर्थः। बहुव्रीह्यर्थस्य लोचनत्रयवन्निष्ठस्य स्वघटकैकदेशेनान्वयानपेक्षाकांक्षावैविध्या
१० दन्वेतिमुख्यवृत्त्या लोचनत्रयवानित्यर्थः। बहुव्रीहेर्मुख्यवृत्तिर्लोचनत्रयवति। लक्षणया तु
10 स्वैकतात्पर्यमात्रकमित्याहुः। चैत्रो मैत्रात्तमासेन पूर्व इत्यत्र पूर्वपदं प्रागभावावच्छिन्नकालसं
बंधिपरं। ततोयार्थोऽभेदः पंचम्यर्थोऽनुयोगिता। मासाभिन्नं मैत्रानुयोगिप्रागभावावच्छिन्न
समयसंबंधी चैत्र इत्यर्थः। अवच्छिन्नत्वमत्र व्याप्यकत्वं तेन दिनेन पूर्वं चैत्रो मासेन पूर्व इति न भ्र रा॰म॰
मागः। चैत्रो मैत्रात्तमासेनावर इत्यत्र अवरपदं प्रागभावानधिकरणकालध्वंसाधिकरण १०
क्षणोत्पत्तिकपरं। पंचम्यर्थोऽनुयोगिता। ततोयार्थोऽभेदः। सो मासाभिन्नो यो मैत्रप्रागभावा

नाधिकरणकर्त्तस्त्वंसाधिकरणत्वाणोत्तान्तिक चैत्रस्यार्थः। अपेतनिहीनइत्यत्रअननुयोगि
तानत्तोपार्थः। अन्यतताभाववावहीन पदार्थः। एकदेशोऽनुयोगितात्वर्थः। अनन्तुवत्तक
त्पत्तिरनुसंधेया। धेनकुलमित्यादौतुत्वं तत्तोपार्थः। कर्तृकरणयोःशक्तिसत्वेकर्त्तृ
करणत्वबोधकतृतीयायाः हेतावितिसु नामार्थान्वितत्वोप्यापाविधायकमित्यभिप्रायः
याद्रूः। पुत्रेणसहागतःपुत्रेणसहितोगतइत्यत्रआगतइतिक्रियायांसमभिव्याहृतंसहपदंआग
मसमानकालीनत्वेसतिआगमनसमानदेशत्वंबोधयतीतिपुत्रेणातितत्तोपार्थः कर्तृ
त्वसहार्थेआगमनेऽन्वेति। तथाचपुत्रकर्तृकागमनसमानकालीनसमानदेशीयागम
नकर्तावैत्रइतिबोधः। एवंपुत्रेणसहगहनोनास्तीवपिवोध्यं। धमित्तधनोगोत्रेणगार्ग्य

का० १० इदानीनिर्देशोऽप्युपक्रान्ताभिरूपकइत्यत्रास्तीति विशेषः । एवं च तेन सह गच्छतीत्यादावपि बोध्यं
११ । धात्वन्तरस्य नीगीत्रैणां गर्ग्यादावपि दोषः । प्रक्रान्तानिरूपकइत्यत्र प्रक्रान्तिपदं स्वाभाविक
परं । अतएव दत्तोपात्यनिरूपपदं सोऽपि दर्शयितिमत्परं । स्वाभाविकाभिन्नसोऽपि दर्शितं मानिनि ति
धीः । कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमिति पाणिनिसूत्रं तत्र क्रियाकरणमतेन तत्क्रियाक
र्मणा कर्तृ यमभिप्रैति स तत्क्रियायां सम्प्रदानमिति तदर्थः विप्राय पशुं ददातीत्यादौ
धनं दानेन करणं परस्वत्वहेतु दानस्य घटकं परस्वत्वं तद्धेतुत्वाद्दत्तत्वं तत्संगतिः गवा राम० ११
मनादृतोत्यादौ कर्मीभूतगवा न जन्यस्वत्वादिभागित्वेनोद्देश्यस्य चैत्रादेर्वारणाय करण
मितिनिगमनम् अक्षततत्करणं । विप्राय पशुं ददातीत्यत्र चतुर्थ्यर्थस्तु विप्रस्वत्वोद्देश्यकत्वं तादृ

ध्यानमात्मत्वरूपं दर्शनोऽन्वेति । द्वितीयार्थः स्वत्वं तन्निष्ठप्रत्ययो देशाकर्षको नो वा स्वत्वजनकदा
नानुकूलव्यक्तिमानिति वाक्यार्थः । अत एव पितृस्वर्गादिकमुद्दिश्य पददाने धनेऽपि पित्रे धनं
ददातीति न प्रयोगः । पितृस्वत्वस्यानुद्देश्यत्वात् न चैवं करणकत्वो दरभानादुक्तं
संप्रदानत्वं चतुर्थ्यर्थो नवाधिनमत । संप्रदाने चतुर्थीत्यस्यानुपपत्तिः संप्रदाने चतुर्थी
त्यस्य पदार्थं स्वत्वमभिप्रेतं तत्त्ववज्ञेयो नार्थात् तदुक्तसंप्रदानत्वं समानमादिवोषः पाणि
कः । नतिकर्मणि । द्वितीयेति षात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वादिकर्मविषयत्वं दानोपादकं
सिंचतीत्यत्र संबंधित्वेनेच्छाविषयत्वं चतुर्थ्यर्थः । एकघटकात्वि यायामन्वेति । स कस्य सं
योगानुकूलहृदयक्रियानुकूलो व्यापारः । तत्र यद्यपि सादालसं वधित्वना हित्ततयापित्त

कार॰ १२ त्तत्प्रयोज्यसंयोगव्यापारः स्यादिति न दोषः द्वितीयार्थवृत्तिः इष्टसहव्यक्तिक्रियायामन्वेति तथा च कृ
त्तवृत्तित्वेनेच्छाविषयीभूतता ग्रहककृतिज्ञ वा या संयोगानुकूला इच्छावद्व्यक्तिक्रिया तदनुकूलो
यो व्यापारः तद्विषयककृतिमानिति वा कार्थः । संयोगरावद्वितीयार्थवृत्ते अन्वयबुध्यर्थे
स्यावान्वयइत्यपरे यपसामिंचनी मात्रं देतुत्ववृत्तिरेवान्तीयार्थः । संयोगाद्वितीयार्थ
र्थः भवयान्ववृत्तवृत्ति संयोगजनिकाव्यापयोर्वृत्तिः इष्टवद्व्यक्तिक्रियातदनुकूलो यो व्यापा
रस्तदनुकूलकृतिमानिति वा कार्थः अन्येतु वृत्तिर्द्वितीयार्थो धात्वर्थे संयोगेऽन्वेति तर
तीयार्थो वृत्तिः तथा च ययो वृत्ति पत्व वृत्ति संयोगानुकूल इच्छवद्व्यक्तिक्रियातदनुकूलव्या रा॰ १२
पारानुकूलकृतिमानिति वा कार्थ इति । ननु धात्वर्थे सान्नाय्यकारी तत्तयकलवनस्वक

मित्वं अन्यथा वह्निं तु जुहोतीति स्यादिति प्रागुक्तं तथा च वृत्त्यंशपशासिं चतोन्यत्र वृत्तस्य कथं
सककर्मत्वमिति चेन्न परंपरया स्वार्थान्वयप्रकारीभूतफलवत्तोपि कर्मत्वात्। अन्यथा अन्यथा
अग्नौ गां मनयतीत्यादौ गमादेः कर्मत्वं न स्यात्। जलं वह्निं जुहोतीति स्यात्। न स्यात्। तो होमार्थक
जुहोतिसमभिव्याहृते तद्धि वाचामाः वह्निसंयोगानुकूलक्रियाविशेषकर्मत्वप्रकारक
बोधकत्वाद्वह्नेर्हुतत्वात्। अन्ये तु जुहोतिसमभिव्याहृते कर्मत्वस्य कारकबोधे विशेष्यत
या जुहोतिजन्यजातहृष्टक्रियोपस्थिते हेतुत्वमिति। वस्तुतस्तु त्यागोत्पादोद्देश्यसंप्रदानत्वमेवा
र्थजन्यफलभागित्वेनोद्देश्यत्वात् तमदकजन्यपञ्चफलभागित्वेनोद्देश्यकत्वं चतुर्थ्यर्थः
वह्नौ पयसा प्रक्षेपकर्मेवनाविषयकप्रतिमानिति यावार्थः। अत एव वृद्धोपस्थितमालिन्ते चन्द्र

कार:
९३
13

रिरस्मायैर्वटसान्तान्त्कारोद्देश्यकत्वसंबन्धेन भासते अत्रापि सामान्यारेच्छाजन्यत्वरूपस्य सामान्या
न्कारोद्देश्यकत्वस्य चतुर्थ्यर्थत्वं । मित्रायपत्नं मेघपतीत्यादावपि च्छाजन्यवार्तादिमागि
त्वेनोद्देश्यकत्वं चतुर्थ्यर्थः । तथा च मित्रवार्तादीच्छाजन्यज्ञानकर्मकप्रेषणानुकूलव्यापा
रवान्चित्तिवाक्यार्थः । केचित्तु मित्राय हर्षं मित्रवार्ताद्विषयं । इच्छाजन्यत्वरूपोद्देश्यकत्वं चतुर्थ्य
र्थः । तत्र चप्रेषणेऽन्वेति । तथा च मित्रवार्ताद्विषयेच्छाजन्यज्ञानकर्मकप्रेषणानुकूलकृतिमानि
त्यर्थ इति । नन्वंऽञ्जलिना मन्त्रपत्नीं गतिवतेऽन्नमुदकं सिंचतीति स्यात् । संयोगवत्त्वाद्वलसंब
वद्व्यक्तियाकन्नयाऽऽस्कस्यकर्मत्वसंभवादिति चेत्स । न । पूर्वीप्रयोगेनत्तथा । प्रयोगात्तु दर्शित
केचित्तु । अन्येत्वासंयोगानुकूलद्रवद्व्यक्रियैव सिंचत्यर्थः । उक्तापादकोऽसंचनोत्यत्रकर्तृ

एम०
९३

संबंधित्वेनेच्छाविषयो हृत्कर्षाग्निसंयोगहेतुर्यादृशव्यक्तिक्रियात्वाद्विषयककृतिमानित्यर्थः। प
पस्थावृत्त्वंसिंवृत्तौ तत्र द्वितीयातृतीययोर्विनिरर्थः। द्वितीयार्थः संयोगस्तृतीयार्थः क्रियायामने
त्तिः। तथा च वृक्षद्रववृत्तिसंयोगहेतुर्ईश्वरक्रियायागृहकर्तृवृत्तित्तद्विषयककृतिमानित्यर्थ
ः। अत्र च वृत्तपुरस्कारेण वृत्तौ जितप्रयोगः वृत्तस्य धात्वर्थाभिमताया एव क्रियायाः साध्यत्व
स्य भानात्तद्देश्याहुः न वा तांत्नामेन पतेत्यत्राजाकृष्यकर्मजन्यफलभागित्वेन गन्ताम स्येषु
त्वात् तत्र स्येसमद्रान्नस्यापत्तिरिति वाच्यं। पत्र गन्तासीयफलाद्वेश्यकत्वस्य भावेनात्मपतत्र मा
मापाजोन पतीत्यत्रैव प्यापत्तेः। अमत्र तथा तानत्सपर्वाभावाद्वेवनेन तथा प्रयोगः। पठ्याद्देपनिष्ठ स
त्वभागित्वेनोद्देश्यत्वं संप्रदानत्वं। कर्मणोति सत्त्वस्य दानस्य कर्मतोत्सर्गः। देवपित्रादेः स्वत्व

कार. १५ भागित्वेनोद्देश्यत्वेऽभेदो नमः स्वस्तीत्यादिसप्तम्यन्तरेणाचतुर्थीविधिरिति रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ
रजकोन स्वत्ववेनाभिमत्वेनोद्देश्य इति न चतुर्थी कथं तर्हि विप्रेभ्यो वस्त्रं ददातीत्यादि स्वत्वभागित्वे
14 नोद्देश्यत्वबोधाभिप्रायेण तथा प्रयोगात् अन्ये तु दानजन्यस्वत्वरूपस्वीकारवत्त्वं संप्रदान
त्वं तच्च न पितृदेवतादीनां किंतु तत्रोद्देश्यकत्वमेव चतुर्थ्यर्थ इत्याहुः गंधं शिवाय नमः इत्यादौ
उद्देश्यत्वं चतुर्थ्या लभ्यते नमः शब्दार्थः तथा च शिवोद्देश्यकत्यागविषयो गंध इति वाक्यार्थ राम० १५
ः एवं मन्त्रे स्वाहेत्यादौ बोध्यं शत्रवे शरं क्षिपतीत्यादौ शत्रोः संप्रदानत्वं गौणं शरजन्यशत्रुवृत्ति
दुःखाद्युद्देश्यकजन्यपतनयुक्तवानित्यादिभागित्वेनोद्देश्यत्वं चतुर्थ्यर्थः सर्वेऽत्र चतुर्थ्यर्थः। तन्न्याये
त्यादौ संप्रदानशब्दो गौणः कर्मजन्यफलभागित्वेनोद्देश्यत्वं मुख्यः तथा चाहृकजन्यपतनयुक्ता

विभागित्वेनोभयत्वं चतुर्थ्यर्थः सर्वैः न्वीताम्ब नयादिशाप्रकृतादित्यनीलितं च तदिन्तादौ वाध्यं। एवं
विप्रापकृष्टेन प्रैशंषयत्नीत्यादावेव मिगौ राः। संप्रदानशब्दः। केचित्तु शब्देनैवासादेश चतुर्थ्यर्थं तद्धु
स्वयं प्रयोजकत्वं चतुर्थ्यर्थः स्त्रेयोन्वेतीत्याः। वस्तीकापशरं स्निग्धतीत्यादेश ग्रं रजनसंयोगोद्दे
श्यकत्वमेव चतुर्थ्यर्थः स्त्रेयेऽन्वेति। नचवच्च प्रीतिमुद्दिश्य पौत्राय दत्ते पुत्राय हृद्दनीति स्या
त्। इष्टत्वात्। वेद्मावशे वोमोदकरस्यमवर्धिष्णु चतुर्थ्यर्थः। नथा चैवे ... विविषयो मोद
करत्वार्थः। मत्स्यश्च तेभ्यो रयसेत्यादौ धारियातुयोग चतुर्थीसंबंधित्वमेवार्थः। मत्स्यं वधिष्यन्त कूर्म
वारुणमिष्वपट्ठनिवाकार्थः। गांस्त पुनर्दैवत्येन स्त्री कृत्यमनरुणां। पशुपदार्विसमेवार्थः। मत्स्य
ष्विणनवमेवार्थः एणमियपट्ठतिवाकार्थः दोहत्पदेतद्वयवयपरं जनकत्वं च चतुर्थ्यर्थः। पपजननेका

कारं वैयर्थ्यापत्तेः। क्रमश्च पाषाणादावनितिसन्धेयं। अथ वा अपगमविभागविशिष्टक्रियावत्त्वं वंश्र
१५ वधिभक्तविभागरूपविशेषणं स्याच्चावधित्वान्नविशिष्टत्वावधित्वं पश्चापि विभागावधित्वं स्वरूपाणामि
रस्त्रितत्त्वापि विनाशविशिष्टक्रियावधित्वं स्वनिष्ठक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वं तद्देशापादानत्वमि
15 ति फलितं। परंतु रपि विभागाश्रयत्वात्त स्वीनेति। पंचम्याः स्वभिन्नसमवेतत्वविभागश्चार्थः।
जनकतासंबंधेन विभागः पतनेऽन्वेति वृक्षात्पर्णं पततीत्यस्य वृक्षवृत्तिविभागजनककर्मभि
न्नविभागजनकपतनाश्रयमित्रसमवेते नाऽहि। सेनाऽन्वयो बोध्यः। वृक्षस्पन्दं निर्णये तत्क्रियात्वाश्र राम०
यत्वे सति तत्क्रियाजन्यविभागाश्रयकर्तृत्वं। यत्र हि वारणात्पतसस्पंतेः। धावतोऽश्वात्पतितइत्या १५
दौ अश्वस्य क्रियावत्त्वेपि तत्क्रियातावश्रयत्वाज्ञेदोषः। नवपृष्टावसंदतइतिस्यात्तु पंचमीजन्या

यादानुकूलं वा धेसकर्मकधात्तुजन्मोपस्थिते र्हेतुत्वात नच वृद्धत्वस्य जनीति तप्रत्ययपादूनत्वं स्यातत्व
स्वेः पादात् त्वस्य चत्वात्। अत एव मेतायस्मात्कि मादायनु स्यात् परं र्यापततीति प्रयोगः। कृत्वा
तत्स्य जनीति स्यादिति चेत्। पञ्चमो जन्मा यादानुबोधतानिप्रमतिभि त्रक्षानुजन्मोपस्थिते र्हेतुत्व
स्यानन्वयस्याकल्पनात्। कृस्वादिभजेतेः तत्रावधित्वं। अवधिमत्त्वं वार्थः। तथ्य वृद्धभेदावच्छिन्न
स्वरूपसंबंधेनान्वयितिनेतस्माच्छितजतः इति न प्रयोगः। कृ पादं सं वारयतीत्यत्र क्षितौ पार्थो वृत्ति
त्वं च मर्थः। एतन्न। प्रतिवध प्रयोजकआभारो क्षात्त्वस्य्वः। अथ वनि कृयपत्तन यतिवंध क्रुव्या
पारानुकूल कृतिमानिति वा कार्यः एवं सविद्याकृत्वात स्मित्रं वारयतीत्येत्तोन्नेनं पंचम्यर्थः। क
र्तृत्वं क्षितौ वार्थः। तथाच मित्रकर्तृजन्य सविद्या मित्रात्रभोजनप्रतिबंधकव्यापारानुकूल तैः

तिमानित्यर्थः॥ अत्र हृये अध्ययवनं मित्रीयत्नूविषाद्यभोजनादिकमप्रसिद्धं तत्रायं प्रयोगोऽप्र
मित्रः स्तुरवेत्युक्तो वक्ष्यते॥ पतनाभावप्रकारकेच्छावत्त्वेक पतनाभावानुकूलो व्यापारः प्रकृतेर्वा
रणं पंचम्यर्थः कर्मत्वं द्वितीयार्थः। कर्तृत्वं च पतनप्रविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबंधेन छा
यामस्मेति। कथं पतनादेः क्वचित्प्रसिद्धपितामहच्छासत्वात्तत्र तेषः। कूपकर्मकत्वेनाधकर्तृक
त्वेन पापतननाभावेच्छावत्त्वेकपतनाभावानुकूलो व्यापारस्तद्विषयकं कर्तृमानितिवा कर्म
र्थः॥ सविषाद्यनाम मित्रं वारयतीत्यादौ भोजनाभावेच्छावत्त्वेक भोजनाभावानुकूलो व्यापारो
वारणं पंचम्यर्थः कर्मत्वं द्वितीयार्थः करयतीत्यादौ भोजनाभावेच्छावत्त्वेक भोजनाभावानु
कूलो व्यापारो वारणं पंचम्यर्थः कर्मत्वं द्वितीयार्थः कर्तृत्वं च सविषाद्यभोजनविशेष्यतानि

रूपितप्रकारतासंबंधेन छायामत्वेतिः। तथा च सविषयात्वकर्मत्वताहृशप्रकारिताकामित्वकार्ये
ताहृशप्रकारिताकायामोजनाभावेष्टतत्त्वेकभोजनाभावानुकूलोयो व्यापारः तद्विषयकहृति
मानितिवाक्यार्थः। एवं वा पानिमित्तं वारयतीत्यादावपि अर्थे वत्सहृष्टत्वां द्वितीयार्थः। प्रतियोगित्व
त्वंयं च सम्यर्थो हृतिश्चाखात्वर्थो ऽभावानुकूलो व्यापारः। तथा च पतनसंबंधेन कूपवत्त्वंध प्रतिति
योगिकाभावानुकूलव्यापारवानित्यर्थः। एवं सविषयात्वनिमित्तं वारयतीत्यादावपि द्वितीयार्थः प्र
तियोगित्वं यं च सम्यर्थो हृत्तिः। तथा च सविषयत्ववृत्तिनिमित्तप्रतियोगिकाभावानुकूलव्यापारवानि
त्यर्थः इति वहहकांतत्वात्। वत्सपतनप्रसिद्धं पतनसंबंधेन तत्सुभावत्वाकाशताभावाभिन्नत्तपातनद
नुकूलव्यापाराप्रसिद्धेः। एवमन्यत्रापि। केचित्तु यं च सम्यर्थो हृतित्वं द्वितीयार्थः कर्तृत्वं चिंत्यं च

का० ८ तात्पर्यः। पतनप्रमाभावश्चात्तथा च पतनानिष्टकूपवृत्तित्वाभावक कर्तव्योऽपि पाकात्मवानुकूलव्यापारत्वा
निमर्थस्स्यादुः। तत्रहित्वस्य स्वर्वर्थस्य स्वर्व्यान्तरे ऽत्वपस्याक्रान्त्वात्। अन्यथा पाकात्तंडुलेर
17 ति वा काल पाकात् पाकजन्यतंडुलनिष्ठफलमिति वोधापत्तेः। यत्र वार्थमात्राएवावंधः कूप
पतितः तत्र कूपादंसं वारयतीति प्रयोगानापत्तेः। हिमवतो गंगाप्रभवतीत्यादिप्रयोगे वहि
:संयोगः। वहिः पदार्थो हिमवद्धिन्नगंगेकद्रव्यीयभेदेषु। संयोगध्वंसकालीनत्वं पंचम्यर्थःवहि
हिः संयोगत्वव्यापकविशेषणतासंवंधेन वहिःसंयोगोऽन्वेति। आश्रयत्वमाख्यातार्थः। एम०
तथा च हिमवत्संयोगध्वंसकालीनता हस्त वहिःसंयोगाश्रयगंगेति वोधः। प्रयागाद्गंगाप्रभ १७
वतीत्यप्रयोगात् वहिः संयोगत्वव्यापकसंवंधेनैतत्कालीन[illegible]संयोगवारणायपदे

ष्टेन वह्निः संयोक्ष्यति स्याः आपाधिकवह्निः संयोगोऽर्थः। आपाधिकत्वं संयोगध्वंसाव्यवहितोत्तरवर्त्ति
त्वं। हिमवत्संयोगध्वंसाव्यवहितोत्तरवर्त्तित्वं हिमवत्संयोगध्वंसाव्यवहितोत्तरवर्त्ति वह्निः संयो
गाश्रयो गंगेति बोधः इत्याहुः। हिमवतो जायते गंगेति न दर्थ इति केचित्। तन्न। तथा सति हेत्वर्थ
पंचम्येवापत्तौ भुवः प्रभवः इति सूत्रेणैव पञ्चम्यापत्तेः। पूर्वोक्तरीत्या वल्मीकाग्रात्प्रभवति धनुःखं
डमाखंडलस्येत्यत्राप्यर्थो बोध्यः। अत्र वल्मीकाग्रोर्ध्वदेशो वह्निः पदार्थः। हकृद्रुमित्यत्र पंच
म्यर्थो न म्यन्तं शत्रोः परित्रायत इत्यत्र परित्राणं तपाभावः। पंचम्यर्थो जन्यत्वमपेऽन्वेति। एनु
जन्यभयाभावानुकूलव्यापारवानित्यर्थः। चौराद्दानमादत्ते इत्यत्र यथेष्टविनियोगविषयत्व
पंचम्यर्थो वनेऽन्वेति। न तु स्वत्वं चौरस्वत्वाभावादित्यके। यथेष्टविनियोगविरोधित्वं पंचम्य

कार॰ ःउर्दृ दनेनैवनीतोऽसि। अर्जुनान्नकरोत् ४ पराक्रमनन्तरश्मैज्ञ्यासहि स्मृताहे घहृपाक्षाल्पर्णः। पंच
१८ मर्थौ विषयत्वं। अर्जुनेन सन्तदृत्ति विवूर णान्। अधर्मान्न जुगुप्सते रस्मात्र विषयत्वं पंचम्यर्थ
18 । पंचम्यर्थो विषयत्वं। अर्जुनेन सतः इति विवृ: निद्राधात्वर्थः। अधर्मात्तु विरमतीत्यत्र पं
चम्यर्थो विषयत्वं धात्वर्थः करणानन्तरस्याव ज्ञेव मकरणा। पंचम्यर्थः करणे: करणेभ्यो
ल्पेति। अधर्मविषयकृकृत्सत्तरकालावच्छिन्नज्ञो वन्याणा धर्मविषयकसमस्तावच्छेनि एम॰
र्थः। पापजन्यपदाद्धार्मिकेत्समाहृदणायां अधर्मादिरमतीतिन्मयोगः। पिनन्नु किंचि १८
त्कालेविरसप्वनः कृतसत्र विरमतीतिमयोगोसाङ्गः। धर्मात्प्रमाद्यतीत्यत्र विषयत्वं पंच
म्याः धात्वर्थस्तावनेमाद्यपत्वमाख्याताणार्थेः। धर्मविषयकत्वानास्तावाग्रपइति बोधः। प्याक्षपा

पादं तर्षिते इत्यत्र यं वृत्त्याः संबंधित्वं समग्रत्व स्वविरोधि आपाततो धात्वोरथे: । अधिकरणत्वं सामान्य
तो धर्म संबंधितं विशिष्यानुगतं तद् अन्यत्वे सति तत्तदुपतनप्रतिबंधकसंयोगित्वं कश्चित् । केचि
द् उ समवायित्वादिकं एवमन्यत्रापीति प्राचः । तत्राधेयमात्र साधेयत्वस्य नानुगमात् । आधेय
त्वानुगतं पदार्थान्तरमिति चेन्न । आधारत्वमेवातिरिक्तमेवास्तु तन्निरूपकत्वमेवाधेयत्वमस्त्वेव
किं न स्यात् । तस्मात् स्वरूपमेवातिरिक्तं । विशिष्टलक्षणमालोकाद्याधारे दृष्टान्तं सिद्धाः । तत्रा सं
योग समवायादिरेवाधारता । आधारतात्वमखंडं । तत्साधारणं तद्व्यापि संयोगाभावप्रसंगा च
त्तिनव्याः । तत्र संयोग समवायादिरेवाधारता । आधारतात्वमखंडं । तत्साधारणं तद्व्यापि संयो
गत्वादिना संबंधेनानुपपन्न इति प्राचीना उपाधिनः । भूतले घट इत्यादौ आधारत्वं आधेयत्वं

कार॰ ९६ 19 वासमर्थ्यपेः।गतेरुपचतीत्यत्र कर्तृकर्मान्यतरदुटितसंबंधेन क्रियाश्रयत्वं कर्मदुटितसंबंधे

नवातदाश्रयत्वे सामर्थ्यः।अतएवपौषपचतीतिनप्रयोगः।वर्मणिद्वीपिनंहन्तीत्यत्रवर्मप

थेषष्ठीविनियोगपरं।निमित्तात्कर्मसंयोगे इत्यत्रनिमित्तंचप्रवृत्तेर्निमित्तं।प्रवृत्तिहेतुत्वानविषय

मभूतिफलमितियावत्।तथाचजन्यत्वंजनकत्वंवासामर्थ्यं।वर्मणिषष्ठीविनियोगजनिका

पाद्वीपिहननानुकूलकृतिस्तद्धानितापे अर्थेतु।निमित्तत्वेषष्ठीविनियोगवत्त्वेनछावि एम॰ ९६

षयत्वं।तथाचतादृशेछासमर्थ्याधीनत्वसंबंधेनहननेच्छतीति।तथाचवर्मविषयिकाया

पेयष्ठविनियोगवत्त्वेनछातन्मगाद्वीपिहननकृतिमानितिबोधः।सीम्निपुष्कलकोविषयि

णां।अत्रहतइत्यत्रवर्मणोरस्मदेवबोधः।एवंत्वत्रसीमाश्रयउकोपः पुष्कलकोगमनगइति

।सीमाह्वावस्थितत्वेमन्यध्वंजक्कोषिपीक्रियां।अथपष्ठक्कलकोगंधमगोदयणीकोलवोरिति
मेदिनीकोषाता।अत्रनिमि-त्तात्कर्मसंयोगस्यठशासनवल्मात्किंचित्कर्मान्वितक्रियाबोध
कसमभिव्याहारेणव्यक्तितोनतुसकर्मकधात्वसमभिआहारेणवा।अतएवस्तनौन्द्वयेपसक्तिपतु
देतीतिप्रयोगः गृदृष्टमिपिशिस्वरमाधिरोहतीतितदृवति।शरीरेषुष्यंतिसप्रच्छदारसन्नम
नकर्त्वेगमनत्वंवासप्तम्यर्थः।सप्रच्छदत्वंष्यन्त्वावच्छिन्नजन्यतासंबंधेवासप्तम्यर्थः।तेनशरी
हिषुव्यंवपिनस्पृइत्यादिर्नप्रयोगः।तासामन्यदापिभष्यवत्वात्।तेनरूपेरागंनशाहेत्तुत्वा
घा।अन्येतुःउत्तनिरेवसमव्याःसामानाधिकरण्यमर्थःतच्चकालिकदेशिकभेदेनद्विधा।गौ
भउत्पमानानाश्वागनइत्यत्रकालिकंतुल्यमानत्वल्बविशिष्टगोकालीनत्वस्थागमनेभाना

का॰ र॰
२०
२०

नाऽऽश्रयसगतत्त्वमत्र दोषत्वं सविशिष्टका लीनत्वमात्मनै भासन्नो लक्षणयाद्दो हेतुध्वंसविशिष्ट
समयत्यपेतबोधात् ज्ञाता। पथ्या कुमेः तीते ६ लीनदेहत्वकालीनत्वसगमनेवाधान् :देशिकं
तुगुरणात्मत्वे सति सम्वादित्वा दौवाधं। घघ पिपत्रक्रियार्थेक्रियार्थेक्रियांतराथे सामान्य
धिकरणांमात्मनेनत्र सम्भवमीति या घकेवाख्यातत्यापि न त्रक्रिया पदंधर्मपरास्तामल राम॰
केवसतिप्रत्यन्दगुणत्वात् इति प्राभाण्ण कप्रयोगात त्वबोधादिति ध्येयं ॥ इति श्रीन्याय २०
वाचस्पति रुद्रभट्टाचार्यप्रकृतः कारकपरिच्छेदः समाप्तः ॥ ॥ समाप्त ॥ १८८०॥